

УДК 371(477.62-2)"1864/1917"

С.С. Арабаджи
В.Е. Харахурсах

ЗЕМСЬКА ПОЧАТКОВА ОСВІТА В С. МАНГУШІ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК У 70-ТІ РОКИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджено втілення шкільної реформи 1864 р. на регіональному рівні на прикладі с. Мангуш Маріупольського повіту. Охарактеризовано перебіг становлення земських шкіл в селищі, фізичний стан будівель, описано перебіг учбового процесу, тривалість навчального року, регулярність відвідування учнями занять та причини їх пропуску.

Ключові слова: початкова освіта, мангушська земська школа, мангушська сільська громада, училищна рада, Маріупольський повіт.

DOI 10.34079/2226-2830-2019-9-26-7-18

Епоха «Великих реформ» суттєво вплинула на суспільство в Російській імперії. Зміни торкнулися різних аспектів повсякденного життя населення: від отримання ширших можливостей здобуття освіти, забезпечення мінімальних потреб в лікуванні та профілактики епідемічних захворювань до вирішення важливих питань, які стосувалися самоврядування на рівні міста тощо. Вважаємо актуальним простежити, як освітня реформа втілювалась на місцевому рівні – на рівні селища і як її сприймало місцеве населення в громадах на прикладі Маріупольського повіту.

Дослідженню розвитку земської освіти присвятили свої праці ще їх сучасники [15]. Характерною рисою радянської історіографії щодо дослідження діяльності земств у галузі освіти було висвітлення процесу реформування на загальноросійському рівні [33]. Сучасні українські дослідники активно розробляють тематику розвитку земської освіти в регіональному вимірі. Значна кількість праць присвячена історії становлення земської освіти в Маріупольському повіті. Питанням відкриття та функціонування початкових училищ присвятили свої праці Н. Бацак, А. Гедьо, Г. Ліхачова, С. Новікова [5], перебіг навчального процесу та повсякдення дітей в земських школах розкрила С. Арабаджи [3; 2]. Окрему увагу дослідники та краєзнавці приділили історії розвитку початкових закладів освіти в грецьких селищах Маріупольського повіту: Старий Крим [26], Старомлинівка [31], Чермалик [32] тощо. Варто констатувати, що в роботах краєзнавців дуже поверхнево висвітлена зазначена тема. Необхідність комплексного вивчення розвитку освіти в окремих селах Маріупольського повіту стало мотиваційним чинником дослідження. Оскільки історія заснування та функціонування початкових земських закладів освіти в селищі Мангуш розглянута тільки в 60-ті роки ХІХ ст., а наступний проміжок часу не ставав предметом наукових розвідок, було обрано саме це грецьке поселення.

Мета статті – висвітлити процес становлення та розвитку початкової освіти в с. Мангуш у 70-ті роки XIX – на початку XX ст. Мета передбачає розв’язання наступних дослідницьких завдань: визначити перебіг становлення земських шкіл, їх фізичний стан та відповідність існуючим вимогам; висвітлити кількість учнів за віковою та статевою ознакою; визначити середню тривалість навчального року та причини пропусків уроків учнями; з’ясувати причини вибування дітей з училищ впродовж навчального року тощо.

Джерельна база розвідки представлена законодавчими, актовими, діловодними, статистичними та описово-статистичними документами. Заснування та функціонування закладів освіти в Російській імперії регулювалося законодавчими актами та нормативними документами. Одним із засадничих документів можна вважати «Положение о начальных народных училищах» від 14 липня 1864 р. [9]. Актові джерела представлені постановами повітового земства стосовно питань заснування народних училищ в с. Мангуш та їх функціонування. Матеріали діловодства репрезентовані звітами Маріупольської повітової земської управи, протоколами земського зібрання. Ця група джерел містить найбільшу за обсягом кількість інформації щодо перебігу навчального процесу в земських школах [19-23]. Статистичні та описово-статистичні джерела представлені відомостями та описами щодо кількості учнів в закладах освіти с. Мангуш, якісний та кількісний склад педагогічного колективу, обсяг навчальної літератури, стан шкільних приміщень та ін.

Після переселення кожен мешканець селища чоловічої статі отримав по 30 десятин землі. Навіть після завершення роздачі земель це селище залишалось багатоземельним та заможним. Наприклад, у 1885 р. на кожну ревізку душу в Мангуші в середньому приходилося 15 дес. землі, на робітника чоловічої статі – 20,2 дес. землі, на мешканця (обох статей) – 4,5 дес. землі [30, с. 263]. Мангуш був центром волості з відповідною назвою до складу якої входило ще с. Старий Крим. Значна кількість землі, якою володіли мешканці селища Мангуш, і відповідно матеріальні статки, дозволили жителям оперативно скористатися можливостями, які відкривала шкільна реформа.

Після того, як у лютому 1869 р. розпочала свою діяльність Маріупольська повітова земська управа, питання розвитку початкової освіти стали одними з ключових в її діяльності. Мангушське однокласне училище, яке входило до третьої училищної ділянки Олександрівського повіту та яким до цього часу опікувалася Олександрівська повітова училищна рада [4] перейшло у відомство Маріупольської управи. 9 грудня 1869 р. члени управи заслухали доповідну записку гласного Сугурова щодо стану сільських народних училищ в грецьких поселеннях Маріупольського округу. В записці було зазначено позитивний вплив діяльності Олександрівської училищної ради «...на тот огромный переворот, как в материальном, так и в педагогическом отношении, который сделан в сельских школах, благодаря заботливости Александровского училищного совета» [1]. Гласний наголошував на пріоритетності того, щоб майбутня Училищна рада Маріупольського повіту керувалася під час своєї роботи інструкціями та програмами Олександрівської училищної ради.

Організація школи здійснювалася спочатку відповідно до «Положения о начальных народных училищах» від 1864 р. [9], а потім за «Положением...» від 1874 р., відповідно до яких школи мали утверджувати серед населення моральні та релігійні цінності, а також поширювати початкові базові знання. Навчання хлопців і дівчат повинно було відбуватися в окремих школах, але в селищах і містах, де не було можливості мати окремі чоловічі та жіночі освітні заклади, учні та учениці могли навчатися в одному і тому ж училищі, але за умовою, щоб в таких змішаних школах дівчинки були не старші дванадцяти років [2, с. 25]

та сиділи окремо від хлопців, тобто порізно на лавах. Згідно документів, в 1870-1871 навчальному році в школі вже навчалося 150 учнів [29, с. 180-181]. Член училищної ради Маріупольського повіту Антон Іванович Чебаненко у своєму звіті земському зібранню зазначав, що у 1871 р. в початковому училищі с. Мангуш навчалося найбільше всього учнів у порівнянні з іншими земськими навчальними закладами в повіті, а саме 150 осіб. Після мангушської школи за кількістю учнів були початкові училища в с. Урзуф – 84 особи, в с. Камар – 70 учнів і т.д. [29, с. 180-181]. Згідно звіту А.І. Чебаненка, збільшенню кількості учнів в земській школі с. Мангуш сприяли члени училищної ради Ананій Агап'єв та Леонтій Сугуров та попечитель школи Каракурчі, які переконали мангушську сільську громаду винайняти ще два будинки та найняти двох вчителів [23, с. 121]. Як дізнаємось з доповіді О.І. Чебаненко про стан народної освіти в Маріупольському повіті в 1871 р., управа висловила від імені зборів подяку членам ради, серед яких були представлені жителі с. Мангуш: священник А. Агап'єв, Л. Сугуров за діяльність їх в справі народної освіти. На них було покладено зобов'язання їздити з інспекціями оглядати школи в грецьких селах Маріупольського повіту.

Навчання в школі, як і в усіх початкових закладах в грецьких селищах Маріупольського повіту, тривало чотири роки і відбувалось російською мовою. Перший рік повністю відводився на вивчення російської мови, що стало рушієм початку русифікації мангушських греків.

Згідно відомостей земської управи за 1874 р. початкове народне училище в с. Мангуш майже повністю утримувалося за кошти сільської громади, яка затверджувала та виплачувала жалування вчителям, забезпечувала їх приміщенням для проживання та опалюванням [21, с. 112]. Також громада брала на себе зобов'язання утримувати шкільне приміщення у відповідному стані та постачати шкільні меблі за потреби. Варто підкреслити, що останнє зобов'язання мангушська громада не мала можливості виконувати на 100%, оскільки не мала на це фінансових можливостей. У звіті Маріупольської повітової земської управи за 1877 р. зазначено, що в розпорядженні мангушського повітового училища було два великих, але низьких приміщення, які на той час були вже затісні для наявної кількості учнів (на кожную дитину приходилося по $\frac{3}{4}$ арш.² підлоги), крім того в цих будівлях була відсутня система вентиляції. Третє приміщення, що було виділене під школу, не було прилаштовано для потреб навчального закладу [22, с. 64]. В цьому році земська управа наполегливо рекомендувала громаді с. Мангуш звернути увагу на нагальну потребу приведення до ладу шкільних меблів, які за визначенням управи були у незадовільному стані [22, с. 67]. За кошти, асигновані земством на розвиток освіти в повіті, училищна рада постачала в початкове училище посібники та канцелярське приладдя, виплачувала премії вчителям [21, с. 113].

Для вступу у школу ніяких документів від батьків не було потрібно. З 1870 по 1876 р. в мангушській школі навчалися виключно хлопчики. Тільки в 1876/77 навчальному році в ній почали вчитися 5 дівчат. Кількість учениць в школі швидко збільшувалися, це сприяло тому, що в 1881 р. зі змішаного навчального закладу виокремилась жіноча школа.

Першим вчителем в Мангушській школі був священник Ананій Федорович Аган'єв (роки життя 1828-1894). Він з 1868 р. був також священником мангушської церкви. 5 липня 1874 р. був переведений в с. Стила, але 25 квітня 1883 р. він знов повернувся до с. Мангуш, де прожив до кінця свого життя. У 1871 р. завдяки своїй праці, новаторським методикам навчання учнів [4, с. 12] та авторитету, він став членом повітової училищної ради, у 1879 р. – депутатом єпархіального та окружного з'їздів. Був попечителем шкіл у

селищах Стила, Бешев, В. Каракуба, Ласпа (1875 р.), Мангуш (1886-1893 рр.). У 1887-1894 рр. він був законовчителем мангушської школи. Нагороджений наперсним хрестом від Святійшого Синоду (1880 р.). У 1881 р. йому була оголошена вдячність єпархіального керівництва за допомогу народним школам. Його син Костянтин Ананієв також став священником (спочатку в с. Сартана, а потім священником Маріупольської Харлампіївської соборної церкви) [12, с. 27].

Таблиця 1.

Кількість учнів в Мангушському початковому училищі з 1870 по 1878 рр.

Складено авторами [29, с. 180-181; 22, с. 75]

Навчальний рік	Кількість учнів	Кількість учениць	Всього
1870-1871	150	-	150
1871-1872	150	-	150
1872-1873	91	-	91
1873-1874	83	-	83
1874-1875	95	-	95
1875-1876	131	-	131
1876-1877	139	5	144
1877-1878	136	45	181

Вчителями у 1877/78 н.р. працювали Павло Федорович Каракуркчі (закінчив курс вчительської семінарії), помічником Микола Іванович Балушевський (мав звання вчителя), помічницею працювала Наталя Павлівна Муравьова, яка закінчила курс в Духовному Єпархіальному Жіночому училищі. Попечителем мангушської школи з 1874 р. був Платон Петрович Іваницький.

Навчальний рік починався 1 вересня, завершувався 10 травня. Уроки тривали одну годину, перерви тривали по 10 хвилин, велика перерва – годину. Учні пропускали заняття внаслідок захворювань та домашніх обставин: недостатність теплового одягу, необхідність допомоги батькам (найбільша кількість пропусків занять приходило на жовтень, листопад та квітень місяці). В середньому хлопчики навчалися в школі впродовж 2,7 року, дівчатка – 2,4 роки [27, с. 166].

На той час в школі викладався Закон Божий, читання, письмо, російська мова та арифметика. Для цього надавалося декілька підручників. З Закону Божого: «Євангеліє», «Молитви та заповіді», «Священна історія», «Часослов», «Псалтир». По російській мові: «Азбука», «Родное слово», Книга для читання Паулесова. З арифметики: задачник Євтушевського, задачник Томаса, задачник Лубенца. У кожного мали бути таке письмове приладдя, як папір, перо, олівці. В кожному класі була дошка, грифелі до неї, чорнила, рахунки [6]. У 1912 р. був розроблений новий учбовий план згідно якого додавалася ще низка предметів: церковнослов'янська мова, російська історія, російська географія,

природознавство, малювання та креслення, спів. Акцент все ж робився на основних предметах: арифметика, читання, письмо та Закон Божий [14, с. 131].

Лише невеликий відсоток учнів завершували повний курс навчання та успішно складали іспити. Отримання свідоцтва про закінчення початкового училища давало в майбутньому хлопцям пільгу по відбуттю військової повинності. Причин, через які тільки незначна частина учнів завершувала навчання було декілька. По-перше, зазвичай випускні іспити проходили в квітні та травні місяцях, в період активних польових робіт. Через нестачу робочих рук батьки були змушені долучати до робіт у полі своїх дітей замість навчання [13, с. 179]. По-друге, частина учнів були не підготовлені до складання екзаменів через низьку успішність в навчанні. По-третє, середній термін перебування хлопців у школі в с. Мангуш дорівнювався 2,7 року, а дівчат – 2,4 роки відповідно, таким чином, можна зробити висновок, що значна частина учнів залишали навчальний заклад на третьому році навчання.

На 1 січня 1882 р. в мангушському училищі навчався 261 учень – це найбільша кількість учнів серед шкіл Маріупольського повіту. З них 22 особи завершили повний курс навчання. Згідно з родинними списками від 27 серпня 1882 р. у с. Мангуш проживало 3455 осіб: 1827 чоловіків та 1628 жінок, з них 1379 були пораховані як малолітні та нездатні до праці. Поступово збільшувалася кількість дівчат у школах. В земських початкових училищах навчалися діти віком від 8 до 15 років, при чому дві крайні цифри 8 та 15 були винятковими і рідкими серед віку школярів. Близько 10% учнів протягом навчального року залишали навчання, як це було, наприклад, у 1886 р. Найбільше відсоток виростав у неврожайні роки, коли в родинах діти залучалися до праці у господарстві. Іноді причиною залишання навчання ставали недружелюбні стосунки між селянами та вчителями [7]. З 1879 р. по 1889 р. з 1228 учнів тільки 66 – закінчили початкову школу. Діти навчалися в непридатному приміщенні, що ремонтувалося, як правило, на кошти поселян. Вчителем з 20 липня 1885 р. працював Юрков Георгій Дмитрійович, який завершив курси вчительської семінарії, помічницею – Анна Усова (у майбутньому помічники займали посади вчителів) [28].

На початку 80-х років XIX ст. в Мангуші гостро постало питання відкриття ще однієї школи. В 1884 р. уповноважені Мангушської сільської громади: поселяни Федор Дмитрович Яримбаш і Феодосій Павлович Каракуркчі звернулися з проханням до повітової управи дозволити відкрити в Мангуші земську школу. На момент прохання в Мангуші функціонувало 2-класне Міністерське зразкове училище на 250 учнів, в якому працювало 4 вчителі. До відкриття цього училища в Мангуші існувала земська школа з 5 вчителями. Кількість учнів, яких могли прийняти у Міністерське училище, була обмежена. 120 дітей третій рік залишалися без навчання через брак приміщення та потрібної кількості вчителів. В проханні зазначалося: «Общество находит, что открытие земской школы в сел. Мангуш крайне необходимо; мы обращаясь в земское Собрание покорнейше просим разрешить открыть в нашем селении Мангуш земское училище на 60 мальчиков и 60 девочек при одном учителе и одной учительнице с отводом помещения под училище и квартиры с отоплением и освещением от общества...» [25]. В жовтні 1884 р. повітове зібрання задовольнило прохання мангушської сільської громади [8].

У 1893 р. в Мангуші відкрилася друга земська школа. В ній в 1894 р. навчалася 61 дитина. В першій школі здобувало освіту значно більше – 178 учнів. Закономчителем в першій мангушській школі у 1895 – 1897 рр. був священик Феодор Петров, про нього відомо, що за своїм проханням в 1889 р. він був переведений в Мангуш, а в 1897 р. – в

Ялту. Вчителем працював – Юрков Георгій Дмитрович, обов'язки помічника вчителя виконували Кологномо Катерина Фотіївна та Яримбаш Варвара Федорівна.

В другій земській школі «Закон Божий» викладав Василь Баєв, який був священиком у Мангуші в 1895-1899 рр. Навчала учнів вчителька Юркова Анна Василівна, помічницею вчителя працювала Усова Анастасія Василівна. Вчителем гімнастики зазвичай обирався чоловік з воєнним званням, що мало свідчити про добру фізичну підготовку. В двох школах вчителем гімнастики був старший унтер-офіцер Георгій Павлович Мурза [20, с. 84].

У вересні 1895 р. в с. Мангуш було відкрито рукодільні класи для дівчат, які знаходились при двокласному народному училищі Міністерства Народної Просвіти. В цих класах викладали в'язання, вишивання, крій та шиття. На 1 січня 1897 р. в рукодільних класах займалося 20 дівчат, впродовж року до закінчення курсу вибуло 3 учениці, а також наново вступили 10, таким чином, на 1 січня 1898 р. в класах навчалося 27 дівчат, які проживали у Мангуші [19, с. 143].

Перша земська школа в с. Мангуш була побудована за кошти сільської громади в центрі поселення. Це була одноповерхова будова з цегли та залізним дахом. В приміщенні розташовувалося три класні кімнати та приміщення для сторожа. Внутрішні стіни були оштукатурені та мали білий колір, підлога зроблена з деревини. Учні входили у класні кімнати через сніг та теплий коридор. Верхній одяг залишали на вішаках в коридорі. Опалювалася школа печами, що розміщувалися в коридорі та топилися кам'яним вугіллям (в холодну пору року топити розпочинали з другої години ночі, згідно свідчень лікаря Гуревича, тепло зберігалася впродовж всього начального дня). Підлога знаходилася в доброму стані: була щільно збита та не мала щілин та дірок, але мили її лише раз на тиждень, підмітали кілька разів на тиждень. На думку лікаря у 1902 р., приміщення навчального закладу було недостатньо охайним [27, с. 165].

Туалети розміщувалися в сусідньому дворі і були розраховані на десять місць, окремо для дівчат та хлопців. Екскременти збиралися в зміні ящики. Утримувалися вони в чистоті, прибиралися щоранку. Якщо порівняти стан туалетів в інших закладах освіти повіту, наприклад, в с. Велика Каракуба, Малий Янісоль, Ласпа, можна прийти до висновку, що в мангушській школі вони були влаштовані набагато краще ніж в інших.

Парти з прикріпленими лавами не були пристосовані до зросту учнів, але вчителі враховували зір, зріст та слух учнів [27, с. 166]. Хворобливих дітей за потреби раніше відпускали з уроків. Крім обов'язкових предметів в школі викладалося малювання. Дітей не карали. Перерви учні проводили во дворі, в холодну пору року в коридорі. Провітрювали класні приміщення на перервах та після уроків. Воду для пиття учнів привозили з колодязя, зберігалася вона у відкритих діжках без кранів [27, с. 167]. Діти зачерпували воду кружками. В школах дітей не годували. Для задоволення своїх потреб в їжі, учні приносили з собою рибу та хліб.

Пошуком особи на посаду сторожа у школі займався сільський староста, кошти на оплату його праці виділялися сільською громадою, але сторож підпорядковувався вчителю [27, с. 167]. Сторож проживав у школі і продовжував виконувати свої обов'язки навіть в літку.

У 1902 р. в школі навчалися діти віком від 7 до 14 років, середній вік учнів був 10 років. Цього року лікарем Гуревичем було обстежено 143 учня цієї школи. Найбільш розповсюдженими хворобами серед дітей були рахіт (20 осіб) та захворювання очей (22 особи).

В 1902 році в Мангуші завершили будівництво третьої школи, яка розміщувалася на околиці селища на відкритому підвищеному просторі. Приміщення було одноповерховим, побудованим з цегли та дахом з черепицею. Кошти на будівництво школи були виділені сільською громадою. В школі налічувалися дві класні кімнати, учительська, роздягальня, кімната для сторожа, коридор. Класи мали спільні двері, опалювалися кам'яним вугіллям, печі розміщувалися в коридорі та роздягальні [27, с. 168].

Таким чином, після того, як мангушське однокласне училище перейшло у відомство Маріупольської земської управи в 1869 р., розвиток початкової освіти в селищі продовжився. Вже на початку 1870-х рр. в мангушському училищі навчалась найбільша кількість учнів у порівнянні з іншими земськими навчальними закладами в повіті. Оскільки мовою навчання була російська, саме 1870-ті рр. можна вважати початком русифікації грецького населення Приазов'я, яке до цього часу російську розуміло погано і в побуті її не використовувало. Народне училище в с. Мангуш переважно утримувалося за кошти сільської громади. Ці гроші йшли на утримування шкільного приміщення та виплату жалування вчителям, забезпечення їх приміщеннями для проживання. Кошти ж, асигновані земством на розвиток освіти в повіті, витрачались на посібники та канцелярське приладдя.

Кількість учнів в навчальному закладі швидко збільшувалася, як наслідок, в 1881 р. зі змішаного училища виокремилась жіноча школа, в 1894 р. була відкрита друга земська школа в селищі, а в 1902 р. – третя. Не дивлячись на те, що учнів у школах було багато, лише частина з них проходили повний курс навчання. Повний цикл навчання тривав 4 роки, але учні мангушських шкіл вчилися в середньому 2-3 роки. Основна причина такого явища – залучення батьками дітей щовесни до польових робіт, які розпочинались як раз під кінець навчального року в квітні-травні, коли проходили випускні іспити. Фізичний стан будівель був задовільний: дах, стіни та підлога були в доброму стані, в школах було відносно тепло.

Перспективи подальших досліджень освіти в с. Мангуш полягає у вивченні розвитку навчальних закладів в період коренізації.

Список використаної літератури

1. [4255. Заслушана записка гл. Сугурова о состоянии народных училищ. 9 декабря 1869 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: в 2-х т. – Мариуполь : Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – Т. 2. – С. 73 ; [4255. Zaslushana zapiska gl. Sugurova o sostoyanii narodnykh uchilishch. 9 dekabrya 1869 g.] // Sistematischeskiy sbornik postanovleniy Mariupolskogo uездного zemstva s 1869 по 1913 gg.: в 2-kh t. – Mariupol : Elek.-Tipogr. Br. E. i A. Goldrin, 1916. – Т. 2. – С. 73.

2. Арабаджи С. С. Навчальний процес в земських початкових школах Маріупольського повіту / С. С. Арабаджи // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2015. – Вип. 12. – С. 9–17. ; Arabadzhy S. S. Navchalnyi protses v zemskykh pochatkovykh shkolakh Mariupolskoho povitu / S. S. Arabadzhy // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriya : Istoriiia. Politolohiia. – 2015. – Vyp. 12. – С. 9–17.

3. Арабаджи С. С. Повсякденність дітей у земських школах грецьких сіл Маріупольського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст. / С.С. Арабаджи // Чорноморський літопис. – 2013. – № 7. – С. 150-156. ; Arabadzhy S. S. Povsiakdennist ditei u zemskykh shkolakh hretskykh sil Mariupolskoho povitu naprykintsi XIX – na pochatku XX st. / S.S. Arabadzhy // Chornomorskyi litopys. – 2013. – № 7. – С. 150-156.

4. Арабаджи С. С. Розвиток початкової освіти в с. Мангуш в 60-ті роки XIX ст. / С.С. Арабаджи, В.Е. Харахурсах // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. — 2019. - Вип. 25. — С. 7–17. ; Arabadzhy S. S. Rozvytok pochatkovoї osvity v s. Manhush v 60-ti roky XIX st. / S.S. Arabadzhy, V.E. Kharakhursakh // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia : Istoriia. Politolohiia. — 2019. — Vyp. 25. — S. 7–17.

5. Бацак Н. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII – XIX ст.) / Н. Бацак. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1998. – 58 с. ; Batsak N. Kulturno-osvitnii rozvytok hretskoi hromady Pivnichnoho Pryazovia (XVIII – XIX st.) / N. Batsak. – Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1998. – 58 s

6. Ведомость о количестве учебных пособий, разосланных в земския школы в 1886/7 учебном году // Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год, очередной сессии Земского Собрания 1887 г. – Мариуполь: Типография А.А. Франтова, 1887. – С. 344-345. ; Vedomost o kolichestve uchebnykh posobiy, razoslannykh v zemskiya shkoly v 1886/7 uchebnoy godu // Otchet Mariupolskoy uezdnoy zemskoy upravu za 1886 god, ocherednoy sessii Zemskogo Sobraniya 1887 g. – Mariupol: Tipografiya A.A. Frantova, 1887. – S. 344-345.

7. Ведомость о учащихся в народных школах Мариупольского уезда за 1886/7 год // Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год, очередной сессии Земского Собрания 1887 г. – Мариуполь: Типография А.А. Франтова, 1887. ; Vedomost o uchashchikhsya v narodnykh shkolakh Mariupolskogo uezda za 1886/7 god // Otchet Mariupolskoy uezdnoy zemskoy upravu za 1886 god, ocherednoy sessii Zemskogo Sobraniya 1887 g. – Mariupol: Tipografiya A.A. Frantova, 1887.

8. Выписка из протокола уездного земского Собрания XVI-й очередной сессии от 8-го октября 1884 года об открытии в с. Мангуш земской школы // Сборник докладов и постановлений Земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1878 по 1894 год. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1894. – Часть II. - С. 258. ; Vypiska iz protokola uezdnogo zemskogo Sobraniya KhVI-y ocherednoy sessii ot 8-go oktyabrya 1884 goda ob otkrytii v s. Mangush zemskoy shkoly // Sbornik dokladov i postanovleniy Zemstva Mariupolskogo uezda po voprosu o narodnom obrazovanii s 1878 po 1894 god. – Mariupol: Tipo-Litografiya A.A. Frantova, 1894. – Chast II. - S. 258.

9. Высочайше утвержденное Положение о начальных народных училищах. 14 июля 1864 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1967. – Т. XXXIX : 1864. – № 41068, С. 613-618. ; Vysochayshe utverzhdennoe Polozhenie o nachalnykh narodnykh uchilishchakh. 14 iyulya 1864 g. // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtoroie. – Sankt-Peterburg : Tip. II Otd-niya sobstv. Ye. I. V. kantselyarii, 1967. – Т. XXXIX : 1864. – № 41068, S. 613-618.

10. Геде А. Земская политика в области народного образования на Мариупольщине (конца XIX – начала XX вв.) / А. Геде // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – С. 73–77. ; Gede A. Zemskaya politika v oblasti narodnoy obrazovaniya na Mariupolshchine (kontsa XIX – nachala XX vv.) / A. Gede // Istoriya Ukraini. Malovidomi imena, podii, fakti. – Vip. 7. – S. 73–77.

11. Гедьо А. Культурно-освітній розвиток греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – XIX ст.) / А. Гедьо // Вісник Донецького університету. Сер. Б : Гуманітарні науки. – 2001. – № 1. – С. 150–158 ; Hedo A. Kulturno-osvitnii rozvytok hrekiv Pivnichnoho Pryazovia

(kinets XVIII – XIX st.) / A. Hedo // Visnyk Donetskoho universytetu. Ser. B : Humanitarni nauky. – 2001. – № 1. – S. 150–158.

12. Данные по церквам Мариуполя и греческих сел Мариупольского уезда на 1908 г. // Справочная книга Екатеринославской епархии / Екатеринослав, духов. Консистерія. – Екатеринослав: Типография Братства св. Владимира, 1908 г. – 1103 с. ; Danye po tserkvam Mariupolya i grecheskikh sel Mariupolskogo uезда na 1908 g. // Spravochnaya kniga Yekaterinoslavskoy eparkhii / Yekaterinoslav, dukhov. Konsistoriya. – Yekaterinoslav: Tipografiya Bratstva sv. Vladimira, 1908 g. – 1103 s.

13. Доклад уездной Управы, Мариупольскому уездному земскому Собранию, о сроках ежегодных испытаний в земских народных школах на право получения льготы по отбытию воинской повинности // Сборник докладов и постановлений Земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1878 по 1894 год. Часть II. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1894. – С. 178-184. ; Doklad uezdnoy Upravy, Mariupolskomu uezdnomu zemskomu Sobraniyu, o srokakh ezhegodnykh ispytaniy v zemskikh narodnykh shkolakh na pravo polucheniya lgoty po otbytiyu voinskoй povinnosti // Sbornik dokladov i postanovleniy Zemstva Mariupolskogo uезда po voprosu o narodnom obrazovanii s 1878 po 1894 god. Chast II. – Mariupol: Tipo-Litografiya A.A. Frantova, 1894. – S. 178-184.

14. Комірна А. А. Початкові земські навчальні заклади Маріупольського повіту кінця XIX – початку XX ст. / А. А. Комірна // Україна і світ: проблеми історії: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 28 листоп. 2014 р. – Маріуполь, 2014. – С. 130-131. ; Komirna A. A. Pochatkovi zemski navchalni zaklady Mariupolskoho povitu kintsia XIX – pochatku XX st. / A. A. Komirna // Ukraina i svit: problemy istorii: zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Mariupol, 28 lystop. 2014 r. – Mariupol, 2014. – S. 130-131.

15. Корф Н. А. Земский вопрос о народном образовании / Н. А. Корф. – Санкт-Петербург : Тип. мин-ва внутр. дел, 1867. – 214 с. ; Korf N. A. Zemskiy vopros o narodnom obrazovanii / N. A. Korf. – Sankt-Peterburg : Tip. min-va vnutr. del, 1867. – 214 s.

16. Лихачева Л. Б. Земские школы Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв. / Л. Б. Лихачева, С. М. Нестерцова // Новые страницы в истории Донбасса. – 1992. – Кн.1. – С. 77-89 ; Likhacheva L. B. Zemskie shkoly Yekaterinoslavskoy gubernii v kontse XIX – nachale XX vv. / L. B. Likhacheva, S. M. Nestertsova // Novye stranitsy v istorii Donbassa. –1992. – Кн.1. – С. 77-89

17. Лихачева Л. Б. Развитие начальной школы у греков Мариупольщины в конце XIX – начале XX вв. / Л. Б. Лихачева // Україна – Греція: історія та сучасність : тези міжнар. наук. конф., м. Київ, 29–30 вересня 1993 р.. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1993. – С. 79–80 ; Likhacheva L. B. Razvitie nachalnoy shkoly u grekov Mariupolshchiny v kontse XIX – nachale XX vv./ L.B. Likhacheva // Ukraina – Hretsii: istoriia ta suchasnist : tezy mizhnar. nauk. konf., m. Kyiv, 29–30 veresnia 1993 r.. – Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1993. – S. 79–80.

18. Новікова С. В. Внесок Маріупольського повітового земства у розвиток початкової шкільної освіти в Маріупольському повіті (70-і рр. XIX – початок XX ст.) / С. В. Новікова // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2017. – Вип. 20. – С. 103–115 ; Novikova S. V. Vnesok Mariupolskoho povitovoho zemstva u rozvytok pochatkovoі shkilnoі osvity v Mariupolskomu poviti (70-i rr. XIX – pochatok XX st.) / S.V. Novikova // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia : Istoriia. Politolohiia. – 2017. – Vyp. 20. – S. 103–115.

19. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1897 год. Часть вторая. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1898. – 192 с. ; Otchet Yekaterinoslavskoy gubernskoy zemskoy upravu za 1897 god. Chast vtoraya. – Yekaterinoslav: Tipografiya gubernskogo zemstva, 1898. – 192 s.

20. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1896 год, очередной сессии Земского Собрания 1895 г. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1896. – 374 с. ; Otchet Mariupolskoy uezdnoy zemskoy upravu za 1896 god, ocherednoy sessii Zemskogo Sobraniya 1895 g. – Mariupol: Tipo-Litografiya A.A. Frantova, 1896. – 374 s.

21. Отчет Мариупольской уездной земской управы Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1875 года. – Мариуполь : Типография Л.А. Залюбовскаго, 1875. – 188 с. ; Otchet Mariupolskoy uezdnoy zemskoy upravu Mariupolskomu uezdnomu zemskomu sobraniyu, ocherednoy sessii 1875 goda. – Mariupol : Tipografiya L.A. Zalyubovskago, 1875. – 188 s.

22. Отчет Мариупольской уездной земской управы очередной сессии земского собрания 1878 года. – Мариуполь: Типография Л.А. Залюбовскаго, 1878. – 109 с. ; Otchet Mariupolskoy uezdnoy zemskoy upravu ocherednoy sessii zemskogo sobraniya 1878 goda. – Mariupol: Tipografiya L.A. Zalyubovskago, 1878. – 109 s.

23. Отчет очередному уездному земскому Собранию члена уездного училищного совета, Антона Ивановича Чебаненко // Протоколы Мариупольского уездного земского собрания третьей очередной сессии, с 13 по 21 сентября 1871 года с приложениями. – Екатеринослав, 1872. – С. 121-125. ; Otchet ocherednomu uezdnomu zemskomu Sobraniyu chlena uezdnogo uchilishchnogo soveta, Antona Ivanovicha Chebanenko // Protokoly Mariupolskogo uezdnogo zemskogo sobraniya tretey ocherednoy sessii, s 13 po 21 sentyabrya 1871 goda s prilozheniyami. – Yekaterinoslav, 1872. – S. 121-125.

24. Прошение уполномоченных Мангушского Сельского общества поселян Федора Дмитриевича Яримбаша и Феодосия Павловича Каракуркчи об открытии в Мангуше земской школы на 120 учеников. // Протоколы Мариупольского Уездного Земского собрания очередной и чрезвычайно сессии 1884 г. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1885. – С. 177-178. ; Proshenie upolnomochennykh Mangushskogo Selskogo obshchestva poselyan Fedora Dmitrievicha Yarimbasha i Feodosiya Pavlovicha Karakurkchi ob otkrytii v Mangushe zemskoy shkoly na 120 uchenikov. // Protokoly Mariupolskogo Uezdnogo Zemskogo sobraniya ocherednoy i chrezvychayno sessii 1884 g. – Mariupol: Tipo-Litografiya A.A. Frantova, 1885. – S. 177-178.

25. Прошение уполномоченных Мангушского сельського общества Мангушских поселян Федота Дмитриевича Яримбаша и Феодосия Павлова Каракуркчи // Сборник докладов и постановлений Земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1878 по 1894 год. Часть II. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1894. – С. 257-258. ; Proshenie upolnomochennykh Mangushskogo selskogo obshchestva Mangushskikh poselyan Fedota Dmitrievicha Yarimbasha i Feodosiya Pavlova Karakurkchi // Sbornik dokladov i postanovleniy Zemstva Mariupolskogo uezda po voprosu o narodnom obrazovanii s 1878 po 1894 god. Chast II. – Mariupol: Tipo-Litografiya A.A. Frantova, 1894. – S. 257-258.

26. Романцов В. Старый Крым: история и современность : историко-этнографическое исследование / В. Романцов, Г. Наметченко, С. Арабаджи. – Мариуполь : ПАО «ММК имени Ильича», 2010. – 328 с. ; Romantsov V. Staryy Krym: istoriya i sovremennost : istoriko-

etnograficheskoe issledovanie / V. Romantsov, G. Nametchenyuk, S. Arabadzhi. – Mariupol : PAO «ММК imeni Ilicha», 2010. – 328 s.

27. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1904. – 274 с. ; Sanitarnoe opisanie shkol Mariupolskogo uezda i rezultaty issledovaniya fizicheskogo sostoyaniya uchashchikhsya v nikh. – Yekaterinoslav: Tipografiya Gubernskogo Zemstva, 1904. – 274 s.

28. Список лиц занимающих учительския должности в народных школах 1886/7 // Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год, очередной сессии Земского Собрания 1887 г. – Мариуполь: Типография А.А. Франтова, 1887. – С. 323. ; Spisok lits zanimayushchikh uchitelskiya dolzhnosti v narodnykh shkolakh 1886/7 // Otchet Mariupolskoy uezdnoy zemskoy upravu za 1886 god, ocherednoy sessii Zemskogo Sobraniya 1887 g. – Mariupol: Tipografiya A.A. Frantova, 1887. – S. 323.

29. Сравнительная ведомость о числе учившихся в народных школах Мариупольского уезда. С 1870/1 по 1876/7 учебный год // Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 год. – Мариуполь: Типография Л.А. Залюбовскаго, 1877. – С. 179-183. ; Sravnitel'naya vedomost o chisle uchivshikhsya v narodnykh shkolakh Mariupolskogo uezda. S 1870/1 po 1876/7 uchebnyy god // Sbornik dokladov i postanovleniy zemstva Mariupolskogo uezda po voprosu o narodnom obrazovanii s 1874 po 1877 god. – Mariupol : Tipografiya L.A. Zalyubovskago, 1877. – S. 179-183.

30. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд. – Екатеринослав : Издание Екатеринославского губернского земства, 1887. – Вып. 2. – 439 с. ; Statistiko-ekonomicheskie tablitsy po Yekaterinoslavskoy gubernii. Mariupolskiy uезд. – Yekaterinoslav : Izdanie Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemstva, 1887. – Vyp. 2. – 439 s.

31. Темир С. К. Очерки об истории села Старомлиновка / С. К. Темир. – Севастополь, 2007. – 176 с. ; Temir S. K. Ocherki ob istorii sela Staromlinovka / S. K. Temir. – Sevastopol, 2007. – 176 s.

32. Хасхачих В. І. Історія села Чермалик / В. І. Хасхачих. – Мариуполь : Мариупольське товариство греків, 2001. – 128 с. ; Khaskhachykh V. I. Istoriiia sela Chermalyk / V.I. Khaskhachykh. – Mariupol : Mariupolske tovarystvo hrekiv, 2001. – 128 s.

33. Ялі С. Греки в УСРР / С. Ялі. – Харків, 1931. – 208 с. ; Yali S. Hreky v USRR / S. Yali. – Kharkiv, 1931. – 208 s.

Стаття надійшла до редакції 02.10.2019 р.

S. Arabadzhy

V. Kharakhursakh

PRIMARY EDUCATION OF MANHUSH ZEMSTVO: ITS ESTABLISHING AND DEVELOPMENT IN THE 70'S OF XIX-XX C.

The question of primary school development was one of the most important for Mariupol district board. From 1869 untill the beginning of XX century Mariupol district zemstvo succeeded in this sphere. The enforcement of school reform on regional level in Manhush village, Mariupol district is studied in this article.

The main sources of the topic are included and analyzed: district council enactments, Mariupol district board reports, district meetings' protocols. In response to the new source base,

the stages of Manhush district schools' development are examined. The initiative to make schools went from the locals, they financially supported the operation of educational institutions, there were three of them in the village in the beginning of XX c. The reason of school amount increase was in the great amount of pupils – the first school in Manhush was the most numerous. The Public school in Manhush village was financially supported by the commune. The money went to keep school premise, to pay teachers and to provide accommodations for them. The money of the district and allocations were spent on manuals and stationery.

The main requirements regarding educational process, school year duration, frequency of attendance and reasons of pupils' absence are considered. The attitudes of the locals towards gaining primary education and difficulties along the educational process are characterized. Among the main reasons of pupils' absence there are the lack of workers in the households, field work involvement, which usually start in spring, the low level of progress in studies.

Key words: *primary education, Manhush district school, Manhush commune, Manhush district school board.*